

Британия ороллари ва Франциянинг шимолий кисмида, Малтада ҳамда АКШнинг шаркий сохилларида кадимги муаммоли ёдгорликлар – мўъжаз тош харобалар мавжуд бўлиб, уларнинг келиб чиқиши вақт чуқурликларида йўқолиб кетган. Гигант тош қабрлар ва доиралар ёки қаторлар ҳолида ўрнатилган улкан тургун тошлар – мана шу тарихгача бўлган дунё мўъжизалари турли баҳоларга қўра милоддан аввалги 4500-1500 йиллар оралигида яратилган. Мегалитлар (юнон тилидан «катта тошлар») ўз улканлиги билан хайратга солади ва кадимги халқларнинг муҳандислик қурилиши ва меҳнатни ташкил этиш борасидаги ютуқларидан дарак беради. Бирок юз йилдан ошди вақт давомида улар диний ёдгорликларми ёки астроном-рухонийлар – кадимги жамиятнинг юксак табақаси томонидан қурилган обсерваторияларми, деган баҳслар тўхтамади. Ушбу табақа ажойиб аниқ математик ҳисоб-китоблардан фойдаланган.

Агар охириги назария ўз тасдиғини топса, бу қўплаб анъанавий қарашларни рад этади ва бутун инсониятнинг кадимги ўтмишини янги нуқтаи назардан қўриб чиқишга мажбур қилади.

Баъзи олимлар бизнинг узок аجدодларимиз билим даражаси тасаввур килингандан анча юкори бўлган деб хисоблайдилар. Масалан, 1981 йилда Глазгодаги Хантериан музейи ходими доктор Юэн Маккай «хенджлар» ёки катта доира шаклида жойлаштирилган тургун тошлар тизими тарихгача бўлган обсерваториялар ва астрономик университетлар эканини тахмин килган: «Хенджлар – олимлар жамоалари истикомат килиб, иш олиб борган жойлар бўлган. Уларнинг натижалари ҳозирда фақат тургун тошлар ва тош доиралар кўринишида сакланиб қолган».

Бирок мегалитик астрономия бўйича кўпгина тахминлар мавжуд бўлиб, уларнинг баъзилари ҳозирча тасдиғини топмаган ва синчиклаб баҳоланиши керак.

Хаммаси, эҳтимол, Лондон кўёш физикаси обсерваториясининг директори ва «Тайм» илмий журнали асосчиси сэр Норман Локайрдан бошланган. У 1890 йилда Греция ва Мисрга саёҳат килиб, ушбу икки мамлакат ибодатхоналарининг географик йўналишидан кизиккан. У христиан дунёсида черковлар анъанавий равишда Шаркка – кўёш чиқиши йўналишига қаратилиб қурилганини била туриб, қадимги дунёда ҳам шундай анъана мавжуд бўлганми, деб савол берди. Хатто энг юзаки тадқиқотлар ҳам уни Миср ибодатхоналари кўёшга (хусусан, ёзги кун узайиш нуқтасига) ва юлдузларга қаратиб қурилганига ишонтирди. Бундан ташқари, Ер ўқи прецессияси туфайли осмон юзининг Ерга нисбатан кўриниши ўзгариб борганлиги сабабли, ушбу йўналишлар ёрдамида ёдгорликлар қурилган санани аниқлаш мумкин эди. Локайрнинг 1894 йилда «Астрономиянинг тонгги» номли китобида чоп этилган Миср бўйича тадқиқотлари египтологлар томонидан қўллаб-қувватланмади.

Бирок Локайр Британиянинг тарихгача бўлган ёдгорликларига эътибор қаратганда, янада аниқ далилларга эга бўлди. Кейинги бир неча йил давомида у дам олиш кунларини тургун тошлар қатори, мегалит қабрларининг қириш йўлақлари ва тош доиралар марказлари билан осмон жисмлари ўртасидаги уйғунликларни излашга бағишлади. Бир неча юкори аниқликдаги ўлчовлардан сўнг, у бу ёдгорликларнинг кўпи дафн ёки диний маросимлар учун эмас, балки тақвим қўзғатувлари учун қурилганини аниқлади. Локайрга кўра, Стоунхенж каби ёдгорликлар (бу ҳақда алоҳида гаплашамиз) қўзғатув нуқталарини (кўёш чиқиши, ботиши ва айрим юлдузларнинг йўналиши) қалендар тизимида қиритиш мақсадида барпо этилган бўлиб, кейинчалик кельтлар томонидан йилни саккиз қисмга бўлиш учун ишлатилган.

Локайрнинг фикрига кўра, у тадқиқот ўтказган барча жойларда бир хил тақвим ишлатилган. Бу уни мегалит даврида мавжуд бўлган астроном-друидлар табакаси ҳақидаги ҳулосага олиб келди. Унга кўра, бу табака «нафақат динда, балки иқтисодиёт,

тиббиёт ва жамият тузилишида ҳам етакчи рол ўйнаган». Локайрнинг фикрлари илмий жамоада айрим кўллаб-қувватловчиларни топди, бироқ археологлар, умуман олганда, унинг назариясини душманона ёки, энг яхшиси, бефарклик билан қарши олдилар. Унинг гоёлари анъанавий «варварлик» даври тасаввурига тўғри келмасди.

Факат Иккинчи жаҳон урушидан кейин ва компьютер ихтиро қилинганидан сўнг, шундай кузатувлари ва осмон жисмлари билан боғлиқ барча ўйгунликларни баҳолаш учун зарур бўлган улкан ҳисоб-китобларни бажариш имкони пайдо бўлди. Бостон университети астрономи доктор Жеральд Хоукинс 1963 йилда «Найчур» журналида ўз назариясини эълон қилди. Хоукинсга кўра, компьютер ёрдамида аниқланган астрономик ўйгунликларнинг тасодифий вужудга келиши эҳтимоли 0,0000001 дан паст бўлган ва бу уни «Стоунхенж, шубҳасиз, қадимги обсерваториядир» деган ҳулосага олиб келган.

Хоукинснинг даъволари қўпчиликни илҳомлантирмади. Бироқ археологик астрономия бўйича жиддийроқ тадқиқот пайдо бўлди – 500 га яқин тош доиралари, тургун тошлар ва тош қатори ўрганилган. Уни Оксфорд университети муҳандислик профессори Александр Том амалга оширди.

Томнинг фикрига кўра, мегалит конструкциялари бир хил ўлчов бирлиги – тахминан 2,72 футдан фойдаланган ҳолда лойихалаштирилган бўлиб, у бунини «мегалитик ярд» деб атаган. Том, шунингдек, мегалитлар қуёш ва ой цикллари билан ўйгунлигини аниқлади. У йилни 16 қисмга бўлувчи шундай тизими борлигини тахмин қилди ва Атлантика соҳили бўйлаб, Шетланд оролларида тортиб, Франциянинг Бретанигача бўлган ҳудудда қурилган ёдгорликлар ой ҳаракатларини кузатиш учун қурилганини даъво қилди. Томнинг фикрига кўра, улар асосан илмий қизиқиш туфайли барпо этилган. У мегалит даври астрономини замонавий олимнинг аждоди сифатида қўрган.

«У у ўз изланишлари уни қаерга олиб боришини ҳеч қачон олдиндан билмаган, худди бугунги олим ўз ишининг натижасини олдиндан айта олмаганидек. Қадимий одамларни ҳам худди ҳозирги олимларни ҳаракатга келтирган табиат ҳодисаларини ўрганиш истаги ҳаракатга келтирган».

Бу интеллектуал мотивлар ортида оддий жамият аъзоларига осмон жисмлари ҳақида чуқур билимга эга эканини кўрсатиш ва уларни хайратга солиш каби қўпроқ шахсий манфаатлар ётар эди.

Археолог Юэн Маккай жрец-астрономларнинг «бош қароргохи» жойлашувини аниқлашга ҳаракат қилди. У майя шаҳарларини фақат жрец-астрономлар элитаси яшаган маросим марказлари сифатида талқин қилишга асосланган ҳолда, Марказий Америкадаги майя халқларининг намунасидан фойдаланди. Шунга ўхшаш нарсани тарихдан олдинги даврларда топиш мақсадида Маккай неолитнинг сўнгги босқичи (милoddан аввалги 2800–2200 йиллар) давридаги «хенж»ларини ўрганди. Гарчи Стоунхенж улар орасида энг машҳури бўлса-да, ундан каттароклари ҳам бор, масалан, Даррингтон-Уоллс, Стоунхенждан атиги икки мил узокликда жойлашган.

1960-йилларда Жанубий Англиядаги бир нечта «хенж»ларда археологик қазилмалар давомиди, ҳудуд ичидаги айрим жойларда ёғочдан ясалган айланалар топилди, улар ибодатхоналарнинг қолдиқлари сифатида баҳоланди. Шунингдек, бу ерда текис тагли қўплаб қулолчилик буюмлари топилди, улар умумий тарзда «қизикли идишлар» деб номланган.

Маккай бу «мега-хенж»ларни «астрономик тайёргарлик марказлари» сифатида қабул қилди — ёғоч айланалар яшаш хоналарининг қолдиқлари, «қизикли идишлар» эса жамият элитасига хос маҳсул буюмлар деб қаралди. Унга қўра, бу қаби «мега-хенж»лар бўлмаган жойларда, қадимий олимлар учун бутун бошли қишлоқлар қурилган бўлиши мумкин эди, уларда тош уйлар мавжуд бўлган. Хатто яшашга оид ҳеч қандай из қолмаган жойларда ҳам, жрецлик элитанинг мавжудлигини бугунги қўнға қадар сақлаиб қолган мегалитик ёдғорликлар тасдиқлаб туради.

Марказий Америка билан ўз ўхшашлигини тасдиқлаш мақсадида Маккай савол берди: қаман айланалар архитектура жиҳатдан ибтидоийроқ бўлса-да, маросим нуқтаи назаридан майя ибодатхоналари билан бир қил даражада мураккаб эквивалентлар бўлиши мумкин эмасми?

Том ва Маккай назарияларининг асосий қисмини астрономик ва археологик далиллар ташқил этади. Ҳақиқатдан ҳам, қадимий даврларда жрец-астрономлардан иборат бўлган мегалитик қуёш ва ой обсерваториялари тармоғи мавжуд бўлганми? Улар нисбатан бой ҳаёт кечириб, миннатдор деҳқонлар томонидан таъминланганми?

Биринчидан, бир нарсани ишонч билан айтиш мумкин: тарихдан олдинги европаликлар

куёш ва ой ҳаракатларига кизиқиш билдирганлар. Аммо жрец-астрономлар жамияти хақидаги гипотеза на моддий, на статистик далиллар билан тасдиқланмайди.

У холда, Маккайнинг археологик назарияси кандай ахволда?

Уга аник зарар етказган воқеалардан бири майя тилини ўрганишдаги илгарилаш бўлди. Ушбу тадқиқотлар натижасида аник бўлдики, гарчи астрономия майя маданиятида муҳим ўрин тутган бўлса-да, жрец-олимлар катлами жамиятда етакчи мавқега эга бўлмаган. Майя жамияти асосан дунёвий бўлиб, шаҳарларга жамланган эди, бу эса тарихдан олдинги Британиядаги жамоавий ҳаёт тарзи билан умуман ўхшаш эмас.

«Мега-хенж»лар хақида эса кўпчилик археологлар шундай фикрдаки, ёғоч айланалар ҳашаматли турар жойлар эмас, балки мегалитик ёдгорликларнинг ёғоч аналоглари бўлиб, улар муайян маросимлар учун қурилган.

«Чизикли идишлар» яратувчилари яшаган жойлардан яна кўплаблари топилган, аммо ҳеч бир нарсаси уларнинг жрецилик катламига тегишлилигини тасдиқламайди.

Маккайнинг энг сеvimли далили — Оркней оролларидаги Скара-Брай тош қишлоғи ҳам энди археологларга маълум бўлган бир нечта шунга ўхшаш қишлоқлардан бири ҳолос.

Агар шундай бўлса, ё жрец-астрономлар ушбу барча қишлоқларда яшаган, ёки улар умуман мавжуд бўлмаган.

Агар биз Том ва Маккай назариялари каби мураккаб фикрлардан воз кечсак, Европадаги тарихдан олдинги астрономия концепцияси сақланиб қоладими?

Албатта, қолади.

Кўплаб қадимий дафн жойларида астрономик уйғунликлар қузатилган; тахминан, қуёш ва ой ҳаракатлари цикли инсон ҳаёти цикли билан, яъни тугилишдан то ўлимгача боғланган деб қаралган — ва эҳтимол, қайта тугилиш билан ҳам, агар тарихдан олдинги европаликлар реинкарнацияга ишонган бўлсалар.

Энг машҳур жойлардан бири Ирландиядаги Бойн водийсида жойлашган Ньюгрейндж — бу тахминан милоддан аввалги 3500 йилда қурилган улкан тош макбара.

Ички хонага узун коридор олиб боради. Қурган ёнида улкан тош жойлашган бўлиб, унинг юзаси бурмаланган спирал нақшлар билан безатилган.

Бу кириш жойи устида ноодатий архитектура элементлари — «чердак ёриғи» мавжуд бўлиб, у Корк университети тадқиқотчилари Майкл ва Клэр О'Келли томонидан аниқланган.

Бу ёрик катта кварц бўлаклари билан тўзилган эди, улар кейинчалик эҳтиёткорлик билан олиб ташланган.

Реставрация ишлари вақтида аниқландики, кишки кундуз тенглиги қунида қуёш нурлари айнан шу «чердак ёриғи» орқали ёруғлик ўтказиб, коридорни ёритади ва ўртадаги дафн хонасига тўғри тушади.

Бу ҳодиса Клэр О'Келлига қучли таъсир кўрсатган: *«Бу воқеага шубҳа билан қараш қийин, айниқса, мен қаби ўз қўзинг билан кўрсанг. Қуёш нурлари йилнинг энг зулматли вақтида секин-аста коридор бўйлаб илиб боради ва тор хонанинг қоронғуликка ботган ички қисми ёришади».*

Шотландиядаги айрим тош айланалар «ой обсерваториялари» бўлган бўлиши мумкин, чунки уларнинг барчасида бир хил алоҳида хусусият бор: доира ичидаги бир тош махсус ёнбош ётқизилган, унинг икки ёнидаги тик тошлар эса бир хил баландликдаги «ойна» шаклини ҳосил қилган.

Бу ёнбош тошлар доим айлана жануб томонида, жануби-шарк ва жануби-гарбий йўналишда жойлашган. Улар эса одатда, осмонни горизонтга кадар яхши кузатиш мумкин бўлган жойда жойлашган.

Ой ўз астрономик 18,5 йиллик циклини тўлдирганда, у худди шу тош «ойна» ичига жойлашгандай кўринади.

Бу аник астрономик ўлчовлар ёки куёш тутилиши башорати билан боғлиқ эмас, балки осмон жисмларининг дафн маросимлари билан бевосита алоқаси бор.

Шундай қилиб, қадимий европаликлар 5000 йилдан кўпроқ вақт олдин осмонни диққат билан кузатгани тушунарли бўлади, бироқ уларнинг астрономияси ҳозирги тадқиқотчилар учун сирли маънога эга бўлиб қолмоқда.